

УДК 340.6(477)(09)(008)

Юсупов В. В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, докторант докторантури та аспірантури Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Розвиток українських судово-медичних закладів у першій половині ХХ століття

Досліджено питання розвитку судово-медичних закладів на території України в першій половині ХХ століття. Визначено етапи їх розвитку, а також особливості становлення експертних закладів системи охорони здоров'я в Україні.

Ключові слова: судово-медичні заклади, судово-медична експертиза, Народний комісаріат охорони здоров'я, судово-медична інспектура, кафедра судової медицини, Микола Сергійович Бокаріус.

Аспекти використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, засади розвитку експертних установ проаналізовано в низці наукових праць. Водночас більш детального дослідження потребують процеси становлення судово-медичних закладів і системи знань у сфері судової медицини. Передусім це стосується експертних закладів системи охорони здоров'я України. Судова медицина є складним комплексом знань. Вона використовує досягнення інших наук (фізики, хімії, біології, математики та криміналістики), що безпосередньо впливає на забезпечення якісного експертного супроводу досудового розслідування й судового розгляду кримінальних проваджень.

Особливості становлення судово-медичної служби СРСР та України розглядали у своїх працях М. М. Бокаріус, М. С. Бокаріус, В. П. Головіна, А. В. Іщенко, Е. І. Кантер, Н. І. Клименко, І. М. Козаченко, І. О. Концевич, Д. П. Косоротов, І. Ф. Крилов, Б. В. Михайличенко, А. І. Найда, В. О. Ольховський, О. А. Панфіленко, М. В. Попов, В. І. Прозоровський, В. А. Рожановський, В. М. Чисніков, Ю. П. Шупик та ін.

Однак особливості становлення українських судово-медичних закладів у першій половині ХХ ст. (за часів панування Російської

імперії та Радянського Союзу) у джерелах досліджено недостатньо. Тому аналіз окресленого кола питань є метою цієї статті.

До 1917 року в Російській імперії та її губерніях судово-медичні дослідження проводили в лікарських відділеннях губернських управлінь, на кафедрах судової медицини університетів, висновки складали посадові лікарські чини, а в лікарнях – поліцейські лікарі. За необхідності використовували хімічні, бактеріологічні лабораторії університетів і медичних закладів.

Після відкриття кабінетів науково-судової експертизи (1912–1914 роки) в Санкт-Петербурзі, Москві, Києві й Одесі там почали здійснювати дослідження за допомогою фотографії, дактилоскопії, хімічного й мікроскопічного аналізу. Проте це не стосувалося досліджень, які проводили лікарські відділення губернських управлінь [1, с. 150]. Виключення з кола повноважень кабінетів науково-судової експертизи питань судової медицини було загальноновизнаною позицією, про що зазначалося в різних документах щодо створення цих експертних установ. Фактично судово-медичні експертизи проводили на кафедрах судової медицини.

На початку ХХ ст. кафедри судової медицини на території України функціонували в Київському університеті Святого Володимира, Харківському, Новоросійському та Львівському університетах. На базі Харківського університету 1913 року М. С. Бокаріус заснував Інститут судової медицини, для якого було побудовано спеціальну будівлю, де Інститут діяв до березня 1932 року [2, с. 528–529]. Саме тут проводили розтини та судово-медичні дослідження. Очолив Інститут судової медицини М. С. Бокаріус, будучи одночасно завідувачем міського трупного покою [3, с. 9].

Тобто в системі юстиції почали функціонувати кабінети науково-судової експертизи, до обов'язків працівників яких належала участь в оглядах трупів. За результатами цих оглядів у кабінетах (їхніх хімічних відділеннях) досліджували волосся, кал, кров та інші біологічні об'єкти.

Відповідно до тогочасного законодавства, лікарські відділення проводили судово-медичні дослідження, що полягали в перевірці висновків судових лікарів, хімічному дослідженні отрути в разі отруєнь. Інші експертизи, зокрема й зазначених об'єктів біологічного походження, могли проводити як лікарські

відділення, так і кабінети науково-судової експертизи, про що було зазначено на Першому з'їзді завідувачів кабінетів науково-судової експертизи в липні 1915 року [1, с. 195–196]. Так, у Київському кабінеті проводили біохімічні дослідження крові, а серед об'єктів, що надійшли 1914 року на експертизу, були предмети зі слідами крові, сперми та з іншими плямами (хіміко-мікроскопічне спектральне й біохімічне дослідження). Одеський кабінет 1914 року також досліджував кров і волосся [4].

Невизначеною була ситуація щодо проведення судово-медичних експертиз й після 1917 року. Лише 1924 року Народний комісаріат юстиції (НКЮ), Народний комісаріат охорони здоров'я (НКОЗ) та Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) УСРР прийняли спільну Інструкцію про розмежування діяльності кабінетів науково-судової експертизи, судово-хімічних лабораторій при губернських відділах здоров'я та реєстраційних бюро при органах карного розшуку. Відповідно до цього документа, у кабінети науково-судової експертизи НКЮ потрібно було направляти: 1) усі без винятку об'єкти, які підлягали дослідженню за допомогою фотографії, мікрофотографії й дактилоскопії, з метою ідентифікування особи та знарядь злочину; 2) об'єкти, які підлягали судово-медичному (мікроскопічному або мікрохімічному) дослідженню (плями крові, сперми тощо); 3) волосся, кістки та інші частини трупа [5].

До революційних подій 1917 року судово-медична служба належала до складу Міністерства внутрішніх справ і була тісно пов'язана з адміністративним апаратом губернських управлінь. Після революції службу судової медицини виключили зі складу зазначеного Міністерства та перевели до відомства охорони здоров'я [6, с. 20].

Перепідпорядкування всіх органів охорони здоров'я в УСРР позитивно вплинуло на розвиток судової медицини. Це надало можливість порівняно швидко створити єдину, не розривну з органами охорони здоров'я структуру. На думку В. І. Прозоровського та О. А. Панфіленка, заснування судово-медичної експертизи в системі охорони здоров'я було важливим і принципово правильним рішенням, що визначило її подальший успішний розвиток [7, с. 4]. У зв'язку з цим судово-медичний експерт набував статусу об'єктивної та незацікавленої особи, що не залежала від слідчих і судових органів, завдання яких він виконував.

Отже, на період після 1917 року припав інтенсивний розвиток судової медицини, відбулися прогресивні зміни організаційної структури судово-медичної служби. Крім цього, 1918 року було засновано Народний комісаріат охорони здоров'я, до складу якого належав підвідділ медичної експертизи – центр управління судово-медичної служби.

Упродовж 1918–1919 років було видано низку офіційних директив, що регламентували діяльність судово-медичних експертів, а саме: циркуляр НКОЗ «Про порядок освідування мертвих тіл у випадках раптової смерті» від 19 грудня 1918 року; Тимчасова постанова для медичних експертів про порядок проведення дослідження трупів від 5 квітня 1919 року; Положення про організацію кабінетів для освідування при підвідділах медичної експертизи від 1 лютого 1919 року; Положення про права й обов'язки державних судово-медичних експертів від 28 лютого 1919 року тощо. Спільно з НКЮ 16 грудня 1921 року НКОЗ РРФСР затвердив Положення про судово-медичних експертів, у якому було визначено їх процесуальний статус, основні напрями професійної діяльності.

Головний державний судово-медичний інспектор УСРР М. С. Бокаріус 1923 року брав участь в розробленні й укладанні Правил проведення судово-медичного дослідження трупів (аналогічні Правила видано того самого року в РРФСР). Цього року він уклав Правила класифікації тілесних ушкоджень, які в РРФСР видано лише 1928 року [8, с. 88].

В Україні в період національно-визвольної боротьби 1917–1920 років форми роботи судово-медичної експертизи намагалися пристосувати до особливостей державної політики певного уряду. Було розроблено низку проектів нормативних документів із реорганізації судово-медичної служби, однак жоден з них не реалізували.

Реальна організація судово-медичної служби в Україні розпочалася з 1919 року, коли в Києві при НКОЗ було створено відділ медичної експертизи. Його заснував у березні 1919 року, К. П. Сулима, який і став першим керівником [9, с. 45]. Новостворений орган став вищою науково-практичною інстанцією судово-медичної експертизи в УСРР. До кола його обов'язків належали підготовка інструктивних матеріалів щодо проведення різних видів експертизи та керівництво діяльністю судово-медичних органів [10, с. 19].

Відділ медичної експертизи 1920 року очолив М. С. Бокаріус. У зв'язку з браком спеціальних судово-медичних кадрів М. С. Бокаріус взяв активну участь у реформуванні вищої медичної освіти. Зокрема, 1925 року він організував шеститижневі курси для лікарів, які проводили судово-медичну експертизу. Перші такі курси закінчили губернські судово-медичні інспектори з Кривого Рогу, Катеринослава, Ніжина, Бердичева, Умані, Первомайська, Шепетівки [3, с. 11]. Під керівництвом М. С. Бокаріуса цього року було сконструйовано спеціальні секційні набори, які розіслали судово-медичним експертам на місцях [8, с. 87].

У складі деяких губернських управлінь охорони здоров'я 1921 року створено судово-медичні лабораторії. У Харкові таку лабораторію організував М. С. Бокаріус й очолював її до 1925 року [11, с. 428]. Відповідно до положення про лабораторію, її працівники виконували хімічні та мікроскопічні дослідження, застосовуючи біологічні методи експертизи [7, с. 8]. Новостворені експертні заклади підтримували зв'язки з кафедрами судової медицини, де зосереджувалися найкваліфікованіші судово-медичні кадри. Науково-практична діяльність кафедр судової медицини сприяла залученню до науково-дослідної роботи практичних експертів, що забезпечило зміцнення зв'язків практики з наукою.

Відділ медичної експертизи ліквідували 1922 року. Натомість створили судово-медичний стіл при лікарському відділі. Така реорганізація не була виправданою, тому 1923 року було засновано головну судово-медичну інспектуру при організаційному відділі, а згодом інспектуру виокремлено в самостійну частину, безпосередньо підпорядковану НКОЗ. Після описаних змін судово-медична діяльність в Україні почала налагоджуватися, попри те, що до складу інспектури входило лише дві особи – головний державний судово-медичний інспектор (М. С. Бокаріус працював на цій посаді до листопада 1926 року, коли його було звільнено за наказом Народного комісара охорони здоров'я УСРР) і діловод [12, с. 90].

Водночас така організація судово-медичної експертизи в УСРР забезпечила досягнення певних результатів. При губернських відділах охорони здоров'я було запроваджено посади губернських судово-медичних інспекторів, а повсякденну судово-медичну діяльність виконували районні судові лікарі.

У системі судово-медичної інспектури НКОЗ УСРР вже 1923 року працювало 80 експертів [13, с. 6].

Судово-медичні лабораторії 1923 року було реорганізовано в структуру кабінетів науково-судової експертизи в Харкові, Києві й Одесі.

Про стан судово-медичних закладів УСРР у середині 1920-х років доповідали судові медики на I Всеукраїнському судово-медичному з'їзді, який відбувався у Харкові 14–17 травня 1925 року. Так, у м. Харків замість семи працювало лише два судові лікарі, а третій – за сумісництвом. У повітах Харківської губернії замість 21 було 2 судові лікарі. Одеса була забезпечена трьома судовими лікарями, в Одеській губернії на п'ять округів працювало по одному судовому лікарю. Функціонували трупний покій і судово-медична лабораторія. Живих осіб освідували у спеціальних клініках, акти підписував фахівець і скріплював судовий лікар. У Катеринославській губернії набори медичних інструментів зношені, а технічних помічників судових лікарів, теплих приміщень для розтинів трупів не було. Обов'язки судових лікарів зазвичай виконували дільничні лікарі, не підготовлені до судово-медичних досліджень. Судові лікарі працювали в Катеринославі, Маріуполі, Бердянську й деяких інших містах. Бракувало нової судово-медичної літератури, не було облаштовано спеціальне місце для освідування живих осіб. У Волинській губернії судово-медичну роботу проводили на низькому рівні. Нагальною була потреба у підвищенні кваліфікації фахівців. У Полтавській губернії за штатним розкладом мало бути сім лікарів, а працювало лише п'ять. У шести округах Подільської губернії працювало шість судових лікарів – по одному на округ. Губернський судово-медичний інспектор безпосередньо обслуговував м. Вінницю й Вінницький округ. Гостро постала потреба в новій судово-медичній літературі [14, с. 200–201].

Водночас протягом 1924 року в УСРР судово-медичні інспектори й лікарі дослідили 4274 трупи (найбільше в Київській і Одеській областях) і понад 11 тис. живих осіб. У чотирьох судово-медичних лабораторіях досліджено 299 різних речових доказів [14, с. 199].

Згідно з наказом українського інституту науково-судової експертизи системи юстиції від 3 травня 1927 року, на одну з новостворених секцій біологічних досліджень було покладено

такі обов'язки: а) досліджувати різні речовини щодо виявлення властивостей і сили впливу їх на живий організм, (наприклад, дослідження впливу на організм і його органи отруйних та інших речовин, що виявляли шляхом судово-хімічного дослідження (біологічні проби); б) готувати препарати для сироваткової судово-медичної практики; в) готувати гемотести на встановлення груп крові [15].

Таким чином, специфіка організації судово-медичної експертизи в Україні полягала в тому, що в кабінетах (згодом інститутах) науково-судової експертизи в Києві, Одесі та Харкові проводили судово-медичні дослідження, а з 1927 року там відкрили секції біологічних досліджень. Вказані експертні установи підпорядковувалися НКЮ. У зв'язку із цим на урядовому рівні постало питання про підпорядкування судових медиків країні відомству юстиції.

Питання про передання функцій судово-медичної експертизи в підпорядкування НКЮ УСРР було розглянуто на I Всеукраїнському судово-медичному з'їзді. Крім представників суду, прокуратури та слідства, на заході були присутні працівники карного розшуку, міліції, відділів охорони здоров'я, психіатри й судові хіміки, представники кафедри судової медицини Харківського медичного інституту. Увагу було акцентовано на питанні переходу судових медиків у штат крайових (обласних) судів, тобто в підпорядкування НКЮ.

На цьому з'їзді М. С. Бокаріус виступив з досить резонансною доповіддю «Про організацію і становлення судово-медичної справи в УСРР», у якій також порушив питання запланованої реорганізації судово-медичної справи в країні [14, с. 200].

Було прийнято рішення створити при відділі судоустрою НКЮ підвідділ з управління органами науково-судових експертиз, а також підготовлено проект Положення про судово-медичні органи УСРР. Його головними пропозиціями були такі:

1) у судових округах, за винятком Харківського, Київського й Одеського, упровадили посади окружних і дільничних судових медиків;

2) до обов'язків судових медиків належало проведення судово-медичних і судово-міліцейських розтинів, оглядів та освідувань, а також надання висновків за вимогами судових і міліцейських органів;

3) окружні судові медики перебували при окружних судах, на них, окрім обов'язків, перелічених у п. 2, було покладено керівництво роботою дільничних судових медиків, які їм безпосередньо підпорядковані;

4) у розпорядженні окружних судових медиків знаходились судово-медичні трупні покої та лабораторії, які утримували за місцеві кошти і згідно з кошторисом органів НКЮ;

5) окружні судові медики безпосередньо підпорядковані підвідділу науково-судових досліджень відділу судоустрою й нагляду НКЮ, у своїй роботі керувались його інструкціями;

6) призначення та звільнення окружних і дільничних судових медиків здійснювали підвідділи науково-судових досліджень відділу судоустрою й нагляду НКЮ;

7) окружні та дільничні судові медики перебували на місцевому бюджеті окривконкомів, за кошторисом органів НКЮ;

8) у Харківському, Київському й Одеському округах функції окружних судових медиків виконували крайові (обласні) інститути науково-судових експертиз, а дільничні судові медики діяли тут на загальних засадах, підпорядковуючись інститутам науково-судових експертиз, їх призначав на посади директор інституту [16, с. 93].

Попри позитивне вирішення на з'їзді питання про підпорядкування судових медиків відомству юстиції, належні розпорядчі документи уряд УСРР не прийняв. Судово-медичні експерти залишилися в підпорядкуванні НКОЗ.

У Москві 1924 року відкрили Центральну судово-медичну лабораторію, на яку було покладено практичні та науково-дослідні функції, а також координацію науково-практичної діяльності судово-медичних закладів. На базі лабораторії протягом року було організовано регіональні лабораторії майже в усіх великих містах, де розвивалися наукові напрями у сфері медицини (Києві, Одесі, Ростові-на-Дону, Ленінграді, Свердловську) [17, с. 171]. У Києві, Харкові й Одесі вже функціонували відповідні лабораторії, роботу яких координувала Центральна судово-медична лабораторія.

Після створення при секціях судово-медичних експертиз союзних республік лабораторій було налагоджено зв'язок із кафедрами судової медицини університетів, а керувати новоствореними лабораторіями стали, переважно, завідувачі кафедр судової медицини.

Практична й науково-педагогічна діяльність судово-медичних лабораторій і кафедр судової медицини зумовила активний розвиток судово-медичної науки. Судово-медична служба почала розширювати межі своєї діяльності. Постала необхідність в організації великого науково-практичного центру, що мав забезпечити роботу всіх судово-медичних закладів СРСР. Таким центром став Науково-дослідний інститут (НДІ) судової медицини, створений 1931 року на базі Центральної судово-медичної лабораторії НКОЗ РРФСР і кафедр судової медицини I і II Московських медичних інститутів. Цей заклад 28 лютого 1933 року отримав офіційний статус як Державний науково-дослідний інститут судової медицини [18, с. 6]. До його функцій належало науково-методичне керівництво судово-медичними закладами країни, проведення науково-дослідної діяльності у сфері судової медицини, виготовлення сироваток і проведення особливо складних судово-медичних експертиз.

Активно розробляли методи й засоби, які судові медики використовували з метою отримання та аналізу криміналістично значущої інформації. Так, в Одеській судово-медичній лабораторії професор Є. Ю. Ген уперше у вітчизняній криміналістиці провів ідентифікацію особи за кишковою паличкою [17, с. 171].

Із 1930-х років завідувачі та викладачі кафедр судової медицини в українських медичних навчальних закладах почали виконувати не лише навчально-наукову, а й практичну роботу щодо проведення судово-медичних експертиз. Відбулося об'єднання кафедр із судово-медичними службами, тобто теорії з практикою. Згодом було вдосконалено нормативно-правове забезпечення судово-медичної діяльності, взаємодії судово-медичних установ із правоохоронними органами.

Після приєднання до СРСР Західної України 1939 року на її території було сформовано державні інститути судово-слідчих органів, охорони здоров'я, зокрема організовано державну судово-медичну службу в системі народного комісаріату охорони здоров'я, утворено судово-медичну службу регіону. У Львові в березні 1940 року засновано міську судово-медичну експертизу, яку очолив доцент В. П. Ципковський, голова Харківської школи судових медиків і криміналістів [19, с. 20].

Водночас формування судової медицини на західноукраїнських землях відбувалося під впливом

західноєвропейських правових систем, досягнень медицини Німеччини, Австрії, Польщі. Ще в другій половині XIX ст. в Австро-Угорській імперії практикували призначення лікарів-експертів як судових лікарів. Вони були зобов'язані проводити судові огляди, судово-лікарські та санітарно-поліційні розтини. Ці дипломовані спеціалісти перебували на адміністративній службі як повітові, міські або гминні лікарі [20, с. 198]. Тому запровадження радянських принципів організації та проведення судово-медичної діяльності в західних областях України призвело до недовіри місцевих спеціалістів.

Під час Другої світової війни більшість судових медиків УРСР пішли на фронт.

До війни в СРСР не існувало військової судово-медичної експертизи, а відповідну експертизу, згідно з постановами військових органів розслідування, проводили цивільні судово-медичні експерти. На початку війни 1941 року в армії функціонували армійські та фронтові патолого-анатомічні лабораторії. До їх складу входило по одному судово-медичному експерту. Обмежена кількість фахівців унеможлиблювала виконання надмірного обсягу судово-медичних досліджень. У зв'язку із цим постала необхідність створення самостійної судово-медичної експертизи армії та флоту СРСР. Під керівництвом українського судового медика Ю. С. Сапожнікова 21 жовтня 1943 року таку службу було організовано. Її начальником і головним судово-медичним експертом став М. І. Авдєєв.

Центральну судово-медичну лабораторію наркомату оборони СРСР було створено 1943 року. Наступного року у складі цієї лабораторії почало функціонувати криміналістичне відділення.

Військові судові медики зробили значний внесок у розвиток судової балістики, вивчення механізму утворення вогнепальних ушкоджень, наслідків вибухової травми, токсикології та інших питань, пов'язаних із бойовими діями, авіакатастрофами тощо. Після закінчення війни судових медиків залучали для встановлення обставин подій, пов'язаних із Другою світовою війною, ідентифікації загиблих. Зокрема, за розпорядженням уряду УРСР М. М. Бокаріуса було включено до складу державної комісії з розслідування звірств німецько-фашистських загарбників на окупованих територіях Харківської та Донецької областей. На першому громадському суді, організованому в

листопаді 1943 року в м. Харків, оприлюднено висновки з документів, підготовлених М. М. Бокаріусом [21, с. 445].

У післявоєнні роки було вжито низку заходів, спрямованих на відновлення судово-медичних закладів у Радянському Союзі й покращення їхньої діяльності. Міністерство охорони здоров'я МОЗ СРСР видало низку директив, до найважливіших із яких належать такі: наказ «Про заходи з укріплення судово-медичної експертизи» від 16 лютого 1948 року № 82, наказ «Про штатні нормативи судово-медичної експертизи» від 14 липня 1951 року № 643, Інструкція про проведення судово-медичної експертизи в СРСР тощо.

Заклади судово-медичної експертизи 1949 року виокремлено в самостійну групу – Бюро судово-медичної експертизи. Ця реорганізація завершила побудову єдиної системи судово-медичної служби в СРСР [13, с. 7] й ознаменувала початок нового періоду в розвитку судово-медичних закладів.

Виокремлення судово-медичної експертизи як галузі спонукало прийняття 1951 року наказу МОЗ СРСР № 643, яким судово-медичну експертизу закладів охорони здоров'я на місцях було реорганізовано в бюро судово-медичної експертизи. Унаслідок цього при МОЗ УРСР було утворено Республіканське бюро судово-медичної експертизи [22, с. 8].

Таким чином, після революційних подій 1917 року судово-медичні заклади розвивалися відповідно до хронологічних періодів: 1917–1941-ті роки – довоєнне становлення судово-медичних закладів; 1941–1949-ті роки – діяльність під час війни та в перші післявоєнні роки; 1949–1990-ті роки – період розвитку бюро судово-медичних експертиз держав СРСР; з 1990-х років – розвиток експертних закладів системи охорони здоров'я в незалежних пострадянських державах.

З-поміж особливостей організації експертних закладів системи охорони здоров'я в Україні в першій половині ХХ ст. необхідно виокремити такі. По-перше, судово-медична служба в державі після революційних подій 1917 року розвивалася відокремлено від становлення аналогічних підрозділів у РРФСР та інших радянських республіках. Зокрема, судово-медичною справою займалася Головна судово-медична інспектура, а на рівні губерній (округів) було запроваджено посади судово-медичних інспекторів. По-друге, поряд із лікарськими відділами судово-медичні експертизи проводили створені 1914 року

Київський та Одеський кабінети науково-судової експертизи, а з 1923 року – Харківський кабінет науково-судової експертизи, де було відкрито секції біологічних досліджень для проведення судово-медичних експертиз. Ці експертні установи підпорядковувалися НКЮ. У зв'язку із цим упродовж 1924–1925 років на урядовому рівні обговорювали питання про переведення судово-медичних експертів у підпорядкування НКЮ УСРР. Водночас остаточних розпорядчих документів щодо цього питання прийнято не було.

Таким чином, історія судово-медичних закладів в Україні тісно пов'язана з розвитком кафедр судової медицини вищих навчальних закладів. Кафедри судової медицини були базою для практичної судово-медичної діяльності, викладачі надавали повсякденну допомогу судово-медичним експертам, а також працівникам слідства, прокуратури та суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції Російської імперії (1889–1917 рр.) : у 2 кн. – Кн. 2 / [авт. кол.: М. Г. Вербенський та ін.]. – Київ ; Харків : ДНДІ МВС України, 2013. – 602 с.
2. Татаренко В. А. 200 лет кафедре судебной медицины Харьковского государственного медицинского университета / В. А. Татаренко, В. А. Ольховский // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів ; редкол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Харків : Право, 2005. – Вип. 5. – С. 524–532.
3. Козаченко И. М. Деятельность заслуженного профессора Н. С. Бокариуса как организатора отечественной судебно-медицинской и криминалистической экспертизы / И. М. Козаченко // «Бокариусовские чтения» : материалы Междунар. науч.-практ. конф. судебных медиков и криминалистов, посвящ. 75-лет. со дня смерти засл. проф. Н. С. Бокариуса (Харьков, 8–9 дек. 2006 г.). – Харьков, 2006. – С. 8–12.
4. Краткий очерк деятельности кабинетов научно-судебной экспертизы в 1914 году // Журнал Министерства юстиции. – 1915. – № 6. – С. 321–344.

5. Бюлетень Народного комісаріату юстиції. – 1924. – № 22. – С. 193–202.

6. Від часів Університету св. Володимира до сьогодні: історія становлення та діяльності кафедри судової медицини Національного медичного університету імені О. О. Богомольця (1841–2011) / [Б. В. Михайличенко, С. С. Бондар, В. А. Шевчук та ін.] ; за ред. Б. В. Михайличенка. – Київ : Нац. мед. ун-т ім. О. О. Богомольця, 2012. – 148 с.

7. Прозоровский В. И. Развитие судебно-медицинской науки и экспертизы за годы советской власти / В. И. Прозоровский, О. А. Панфиленко // Судебно-медицинская экспертиза. – 1967. – Т. 10. – Вып. 3. – С. 3–10.

8. Ольховский В. А. Заслуженный профессор Н. С. Бокариус – основатель криминалистического направления отечественной судебно-медицинской науки / В. А. Ольховский, Н. М. Рубин, П. А. Каппуновский, В. В. Бондаренко, В. В. Хижняк, Г. А. Вельковский // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів ; редкол.: А. П. Заєць, М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько та ін. – Харків : Право, 2004. – Вип. 4. – С. 84–92.

9. Ксенофонт Платонович Сулима (к 150-летию со дня рождения) // Судебно-медицинская экспертиза. – 2007. – Вып. 1. – С. 44–45.

10. Судова медицина : підруч. для студ. мед. вузів / [І. О. Концевич та ін. ; за ред. І. О. Концевич, Б. В. Михайличенка]. – Київ : Леся, 1997. – 656 с.

11. Козаченко І. М. Батько й син Бокариуси – видатні фундатори вітчизняної судової експертизи / І. М. Козаченко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Ключев та ін. – Харків : Право, 2016. – Вип. 16. – С. 427–435.

12. Шупик Ю. П. Заслуженный профессор Н. С. Бокариус: незабываемый вклад в развитие отечественной судебно-медицинской науки / Ю. П. Шупик, В. Д. Мишалов, В. А. Ольховский, А. И. Найда, В. В. Бондаренко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. / редкол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Харків : Право, 2008. – Вип. 8. – С. 84–92.

13. Громов А. П. Развитие судебно-медицинской службы в СССР / А. П. Громов, И. Е. Панов, О. А. Панфиленко // Судебно-медицинская экспертиза. – 1982. – Вып. 4. – С. 6–9.

14. Попов Н. В. Первый Всеукраинский судебно-медицинский съезд / Н. В. Попов // Судебно-медицинская экспертиза. – 1925. – Вып. 2. – С. 198–204.

15. Наказ інститутам науково-судової експертизи: постанова Народного комісаріату юстиції УСРР від 3 трав. 1927 р. // Бюлетень Народного комісаріату юстиції. – 1927. – № 25–26. – С. 233–255.

16. Рожановский В. Судебно-медицинская экспертиза в дореволюционной России и в СССР / В. Рожановский // Судебно-медицинская экспертиза. – 1927. – Вып. 6. – С. 1–105.

17. Ищенко А. В. Использование специальных медицинских знаний в криминалистической науке и практике (к истории вопроса) / А. В. Ищенко, В. П. Головина // Криміналістичний вісник. – 2006. – № 1 (5). – С. 167–173.

18. Прозоровский В. И. 25 лет научной и организационно-практической деятельности Научно-исследовательского института судебной медицины / В. И. Прозоровский // Вопросы судебной медицины. – М., 1959. – С. 5–16.

19. Найда А. И. Харьковская школа судебных медиков и ее влияние на формирование судебно-медицинской службы Львовщины / А. И. Найда, В. Н. Нартиков // Бокариусовские чтения : материалы Междунар. науч.-практ. конф. судебных медиков и криминалистов, посвящ. 75-лет. со дня смерти засл. проф. Н. С. Бокариуса (Харьков, 8–9 дек. 2006 г.). – Харьков, 2006. – С. 20–21.

20. Найда А. І. Історіографія судової медицини Львівщини і передумови її розвитку в судочинстві України (теоретичний аспект) / А. І. Найда, О. Р. Малик // Медичне право України: проблеми становлення та розвитку : матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 19–20 квіт. 2007 р.). – Львів, 2007. – С. 197–202.

21. Лесовой В. Н. Династия судебных медиков Бокариусов / В. Н. Лесовой, Ж. Н. Перцева, В. А. Ольховский, Ю. Н. Кравченко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. / редкол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Харків : Право, 2014. – Вип. 14. – С. 441–448.

22. Кантер Э. И. Организационно-методические мероприятия в области судебно-медицинской экспертизы в СССР / Э. И. Кантер // Вопросы судебной медицины. – 1968. – С. 7–16.

REFERENCES

1. Verbenskiy, M.H. (et al.). (2013). *Kryminalistychni reiestratsiino-dovidkovi i sudovo-ekspertni ustanovy Ministerstva vnutrishnikh sprav ta Ministerstva yustytzii Rossiiskoi imperii (1889-1917 rr.) [Forensics registration and expert institutions of the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Justice of the Russian Empire (1889-1917)].* (Vols. 2). Kyiv; Kharkiv: DNDI MVS Ukrainy [in Ukrainian].
2. Tatarenko, V.A., & Olhovskii, V.A. (2005). 200 let kafedre sudebnoi medicyny Harkovskogo gosudarstvennogo medicinskogo universiteta [200 years of the Chair of Forensic Medicine of the Kharkiv State Medical University]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky, Theory and practice of forensic expertise and criminalistics: Proceedings of the Scientific and Practical Conference.* M.L. Tsymbal, V.Yu. Shepitko, & L.M. Holovchenko (et al.). (Ed.). (Vols.5), (pp. 524-532). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
3. Kozachenko, I.M. (2006). Deiatel'nost' zasluzhennogo professora N.S. Bokariusia, kak organizatora otechestvennoi sudebno-medicinskoi i kriminalisticheskoi ekspertizy [Activities of the Honored Professor N. S. Bokarius as the national organizer of the forensic medicine and criminalistics expertise]. *Bokariusovskie chteniia, Bokarius readings: Proceedings of the I International Scientific and Practical Conference of forensic medicals and criminalists dedicated to 75 year the memory of zasluženogo prof. N.S. Bokariusia* (pp. 8-12). Kharkiv [in Russian].
4. Kratkii ocherk deiatel'nosti kabinetov nauchno-sudebnoi ekspertizy v 1914 godu [Short outline of the activities of the offices of scientific and forensic expertise in 1914]. *Zhurnal Ministerstva Yusticii, Journal of the Ministry of Justice*, 6, 321-344 [in Russian].
5. *Biuletyn Narodnogo komisariatu yustytzii No. 22.* (1924). [Bulletin of the People's commissariat of justice No. 22] [in Ukrainian].
6. Mihaiychenko, B.V., Bondar, S.S., & Shevchyk, V.A. (2012). *Vid chasiv Universytetu sv. Volodymyra do sohodennia: istoriia stanovlennia ta diialnosti kafedry sudovoi medytsyny Natsionalnogo medychnoho universytetu imeni O. O. Bohomoitsia (1841-2011) [Since the time of the University of the St Volodymyr till the present: history of the establishment and activity of the Chair of Forensic Medicine of the National Medical university named after O. O. Bohomolets (1841-2011)].* B.V. Mihaiychenko (Ed.). Kyiv: Nat. med. un-t im. O.O. Bohomoitsia [in Ukrainian].
7. Prozorovskii, V.I., & Panfilenko, O.A. (1967). Razvitie sudebno-medicinskoi nauki i ekspertizy za gody soveckoi vlasti [Development of forensic science and expertise over the years of the USSR]. *Sudebno-medicinskaia ekspertiza, Forensic Medical Expertise*, 3. (Vols. 1-10), 3-10 [in Russian].
8. Olhovskii, V.A., Rubin, N.M., Kappunovskii, P.A., Bondarenko, V.V., Hijniak, V.V., & Velkovskii, G.A. (2004). Zasluzhennyi professor N.S. Bokarius - osnovatel' kriminalisticheskogo napravleniia otechestvennoi sudebno-medicinskoi nauki [Honored Professor N. S. Bokarius – founder of the forensics directions of the domestic Forensic Medicine science]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertizy i kryminalistyky, Theory and practice of forensic expertise and criminalistics:*

Proceedings of the Scientific and Practical Conference. A.P. Zaiets, M.L. Tsymbal, V.Yu. Shepitko (et al.). (Ed.). (Vols. 4), (pp. 84-92). Kharkiv: Pravo [in Russian].

9. Ksenofont Platonovich Sulima (k 150-letiiu so dnia rojdeniia) [Ksenofont Platonovich Sulyma (150th Anniversary of the Birth)]. *Sudebno-medicinskaia ekspertiza, Forensic Medical Expertise*, 1, 44-45 [in Russian].

10. Koncevych, I.O. (et al.). (1997). *Sudova medytsyna [Forensic medicine]*. I.O. Kontsevych, B.V. Myhailychenko (Ed.). Kyiv: Lesia [in Ukrainian].

11. Kozachenko, I.M. (2016). Batko i syn Bokariusy - vydatni fundatory vitchyznianoj sudovoi ekspertyzy [Father and son Bokariuses - prominent founders of domestic forensic expertise]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky, Theory and practice of forensic expertise and criminalistics*, 16, 427-435. O.M. Kliuiiev (et al.). (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

12. Shupik, Yu.P., Mishalov, V.D., Olhovskii, V.A., Naida, A.I., & Bondarenko, V.V. (2008). Zaslujennyi professor N.S. Bokarius: nezabyvaemyi vklad v razvitie otechestvennoi sudebno-medicinskoj nauki [Honored Professor N.S. Bokarius: an unforgettable contribution to the development of domestic Forensic Medicine science]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky, Theory and practice of forensic expertise and criminalistics*, 8, 84-92. M.L. Tsymbal, V.Yu. Shepitko, & L.M. Holovchenko (et al.). (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

13. Gromov, A.P., Panov, I.E., & Panfilenko, O.A. (1982). Razitie sudebno-medicinskoj sluzhby v SSSR [Development of forensic medical service in the USSR]. *Sudebno-medicinskaia ekspertiza, Forensic Medical Expertise*, 4, 6-9 [in Russian].

14. Popov, N.V. (1928). Pervyi Vseukrainskii sudebno-medicinskii sezd [The First All-Ukrainian forensic medical congress]. *Sudebno-medicinskaia ekspertiza, Forensic Medical Expertise*, 2, 198-204. [in Russian].

15. Nakaz instytutam naukovo-sudovoi ekspertyzy: postanova Narodnogo komisariatu yustytsii USRR vid 3 trav. 1927 r. [Order for institutes of scientific forensic expertise: decree of the People's Commissariat of Justice USRR May 3, 1927]. *Biuleten Narodnogo komisariatu yustytsii, Bulletin of the People's commissariat of justice*, 25-26, 233-255 [in Ukrainian].

16. Rolanovskii, V. (1927). Sudebno-medicinskaia ekspertiza v dorevoliucionnoi Rossii i v SSSR [Forensic-Medical expertise in the pre-revolutionary Russia and in the USSR]. *Sudebno-medicinskaia ekspertiza, Forensics medical expertise*, 6, 1-105 [in Russian].

17. Ishchenko, A.V., & Golovina, V.P. (2006). Ispolzovanie specialnykh medicinskih znanii v kriminalisticheskoi nauke i praktike (k istorii voprosa) [Usage of special medical knowledge in the forensic science and practice (to the history of the issue)]. *Kryminalistychnyi visnyk, Forensics messenger*, 1(5), 167-173 [in Russian].

18. Prozorovskii, V.I. (1959). 25 let nauchnoi i organizacionno-prakticheskoi deiatelnosti Nauchno-issledovatel'skogo instituta sudebnoi medicyny [25 years of scientific and organizational-practical activities of the Research Institute of forensic medicine]. *Voprosy sudebnoi medicyny, Issues of forensic medicine*. Moscow [in Russian].

19. Naida, A.I., & Nartikov, V.N. (2006). Harkovskaia shkola sudebnykh medikov i ee vliianie na formirovanie sudebno-medicinskoj sluzhby Lvovshchiny [Kharkiv school of forensic medicine and its influence on the formation of forensic-medical service of the Lviv region]. *Bokariusevskie chteniia, Bokarius readings: Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference of Forensic Medics and Criminalists dedicated to the 75 years from the day of the death of the honored professor Bokarius N.S.* (pp. 20-21). Kharkiv [in Russian].

20. Naida, A.I., & Malyk, O.R. (2007). Istoriohrafia sudovoi medytsyny Lvivshchyny i peredumovy ii rozvytku v sudochynstvi Ukrainy (teoretychnyi aspekt) [Historiography of forensic medicine of Lviv region and the preconditions for its development in the legal proceedings of Ukraine (theoretical aspect)]. *Medychno pravo Ukrainy: problemy stanovlennia ta rozvytku, Medical law of Ukraine: problems of formation and development: Proceedings of the 1st All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 197-202). Lviv [in Ukrainian].

21. Lesovoi, V.N., Perceva, J.N., Olhovskii, V.A., & Kravchenko, Yu.N. (2014). Dinastiia sudebnyh medikov Bokariusov [Dynasty of forensic doctors Bokarius]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky, Theory and practice of forensic expertise and criminalistics, 14*, 441-448. M.L. Tsymbal, V.Yu. Shepitko, & L.M. Holovchenko (et al.). (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Russian].

22. Kanter, E.I. (1968). Organizacionno-metodicheskie meropriiatia v oblasti sudebno-medicinskoj ekspertizy v SSSR [Organizational and methodical events in the field of forensic medical expertise in the USSR]. *Voprosy sudebnoi medicyny, Issues of forensics medicine*. Moscow [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 31.08.2017
